

Tvedestrand kommune.

Innspill til arealplanen.

Fra Marit Evensberget / «turgruppa» i Hagefjorden idrettslag.

STIER, FRILUFTSLIV OG KULTURMINNER PÅ SANDØYA.

Sandøya har et nettverk av stier, merkede og umerkede. Disse er viktige for trivsel og folkehelse på øya, og er mye i bruk. Stiene er knyttet til «turkasser», med bøker hvor en kan skrive seg inn, - som er en ekstra motivasjon for store og små. Disse «turbøkene» dokumenterer at stiene er i daglig bruk av fastboende, men også i økende grad av tilreisende.

Tur- og friluftsentusiaster har i årevis ryddet, vedlikeholdt og merket stier. Merking og rydding har i stor grad dreid seg om å rydde og vedlikeholde gamle ferdselsveier, krøtterstier osv som har vært på øya siden gammel tid. Noen av disse gamle «veiene» er steinsatte, har bruer over bekker og diker, og porter der de krysser gamle steingjerder. Dette gjør at stiene er som gamle kulturminner å regne. Se vedlegg fra Anne R. Marcussen angående steingjerder, gruvedrift, og gamle stier og veier på Sandøya.

I tillegg til å rydde noen av de gamle ferdselsveiene, har «turgruppa» i årevis bidratt til å rydde og merke stier i utmark, for å binde disse sammen, og skape sammenhengende turrunder.

Enkelte av disse stiene, spesielt de eldste, krysser av og til innmark, eller passerer nær bebyggelse. Dette gjelder særlig i begynnelsen av stien/turen. Det er som kjent ikke lett å flytte stier i sørlandsk kystterreng, så disse stiene, som ligger etter gammel hevd, muntlige avtaler, eller står omtalt i gamle jordskiftekart ol. (se Anne R. Marcussen) , er ekstra verdifulle for øyas stinett,- og for bevaring av stier og veier til gamle jordlapper osv,, som kulturminner.

Spesielt når tiden går, og det er eierskifte på eiendommene, kan dette utgjøre en utfordring. Det er viktig at disse rettighetene blir opprettholdt, og tatt hensyn til ved planlegging av utbygginger ol.

Oppsummering.

Stiene på øya er viktige for fastboende og tilreisende.

De er delvis å regne som gamle kulturminner.

Det bør tas hensyn til disse ved planlegging av utbygginger ol.

Det er ønskelig med kommunal bistand til å holde ved like rettigheter til å vedlikeholde og bruke stiene.

Vi bistår gjerne til å få stiene tegnet inn på kommunale kart.

Kystnaturen er under press, og tilgang til naturen for «folk flest» er viktigere enn noen gang å ta vare på.

Vedlegg:

Kart over merkede, og noen umerkede, stier på øya. (Hagefjorden Idrettslag.)
Tegnet på frihånd i 2015 på orienteringskart fra 1986.

Anne R. Marcussen (Sandøya historielag). 3 vedlegg om steingjerder, gruvedrift og gamle stier/veier på Sandøya.

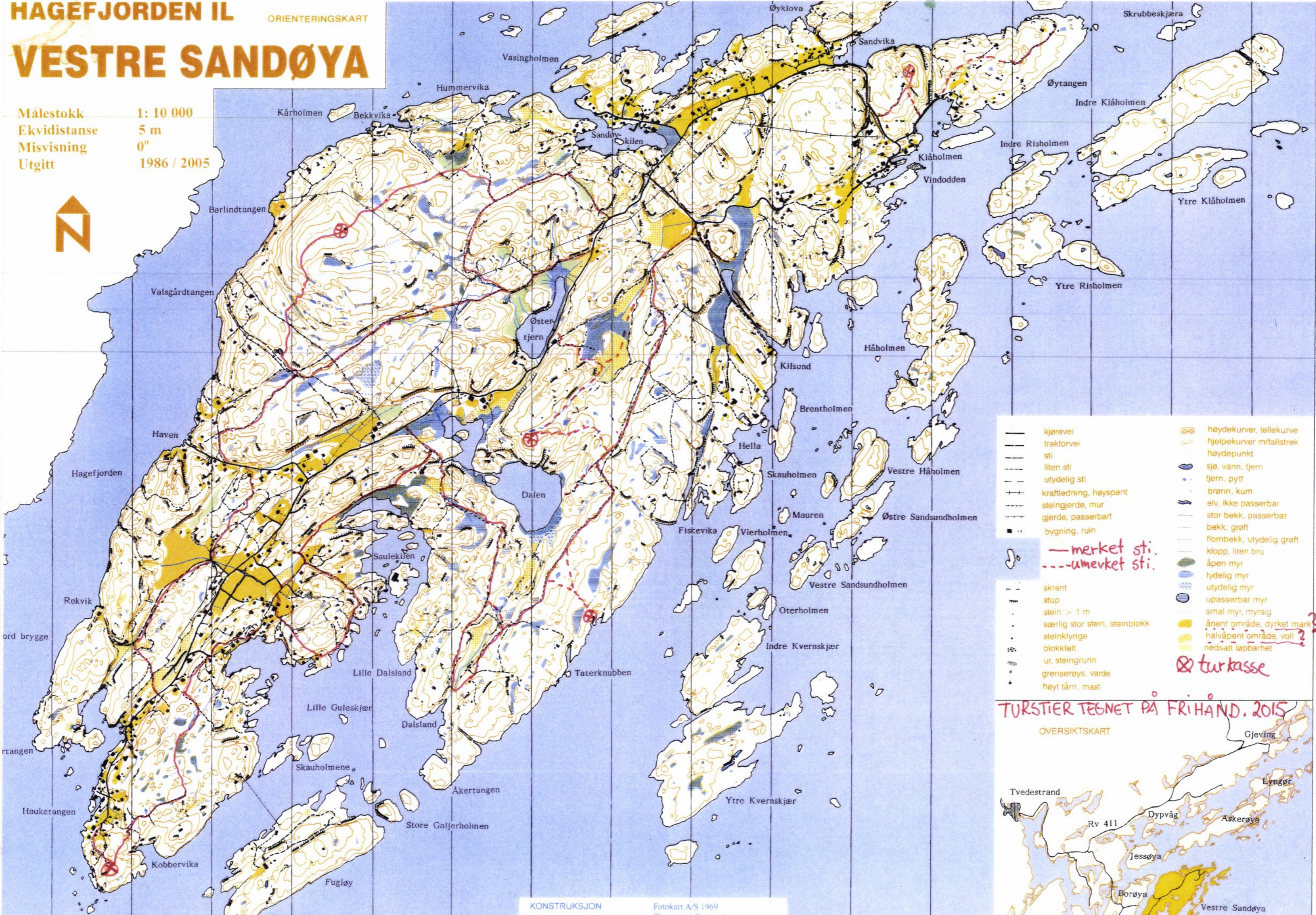
Moh.
Mant Ewansberg

HAGEFJORDEN IL

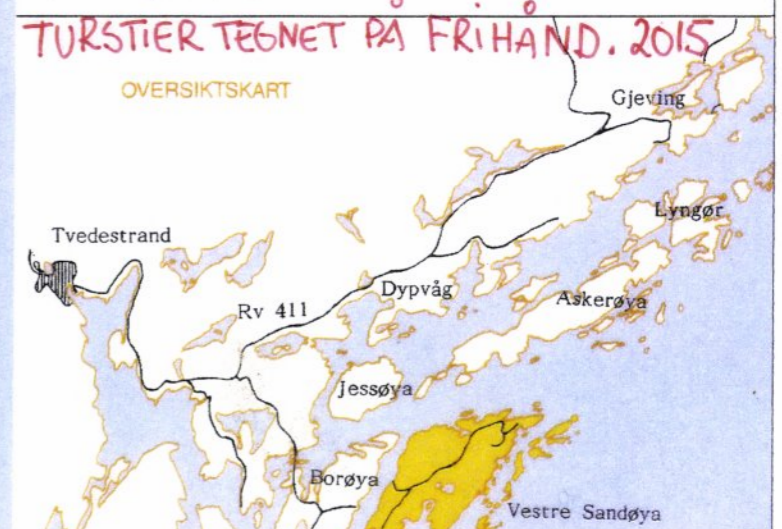
ORIENTERINGSKART

VESTRE SANDØYA

Målestokk 1: 10 000
 Ekvidistanse 5 m
 Misvisning 0°
 Utgitt 1986 / 2005

—	kjørevei	—	høydekurver, tellekurve
—	traktorvei	—	hjelpekurver m/falstrek
—	sti	•	høydepunkt
---	liten sti	—	sjø, vann, tjern
---	utydelig sti	•	tjern, pytt
++	kraftledning, høyspent	•	brønn, kum
—	steingjerde, mur	—	eiv, ikke passerbar
—	gjerde, passerbart	—	stor bekk, passerbar
■	bygning, ruin	—	bekk, grøft
		—	flombekk, utydelig grøft
		—	klopp, liten bru
		—	åpen myr
		—	tydelig myr
		—	utydelig myr
		—	upasserbar myr
		—	smal myr, myrsig
		—	åpent område, dyrket mark?
		—	halvåpent område, voll?
		—	nedsatt løpbarhet
		—	☒ turkasse
- merket sti.
 - - - - - umerket sti.

Følgerev til vedlagte kopier av stoff fra Sandøya historielag

Her er tre vedlegg som sier litt om kulturminner og stier på Sandøya.

Vedlegg 1.

Artikkelen, med kart, om steingjerdene på Sandøya er hentet fra Sandøya historielags årsskrift Sandøytårnet 2013. Kartet bygger på orienteringskart fra 1987 for Hagefjorden idrettslag, jordskiftekart fra 1886 og egne observasjoner i terrenget. Det er tegnet for å vise steingjerder og rester etter jordbruk.

Kartet viser noen eldre veier (delvis gjengrodde), men viser ikke alle stier som nå går over øya. Blant annet mangler stien fra hovedveien ut til Dalsland, den som sammen med stien på langs av Helleheia danner en fin runde for turgåere. Stiene ut til og mellom badeplassene mangler og dertil stien over Kovlefjell. Det gjør også stien fra Rekvikveien til Bukta og runden i skogen på Hauketangen, den som svinger opp til loshytta med utsikt over Buskjærfjorden.

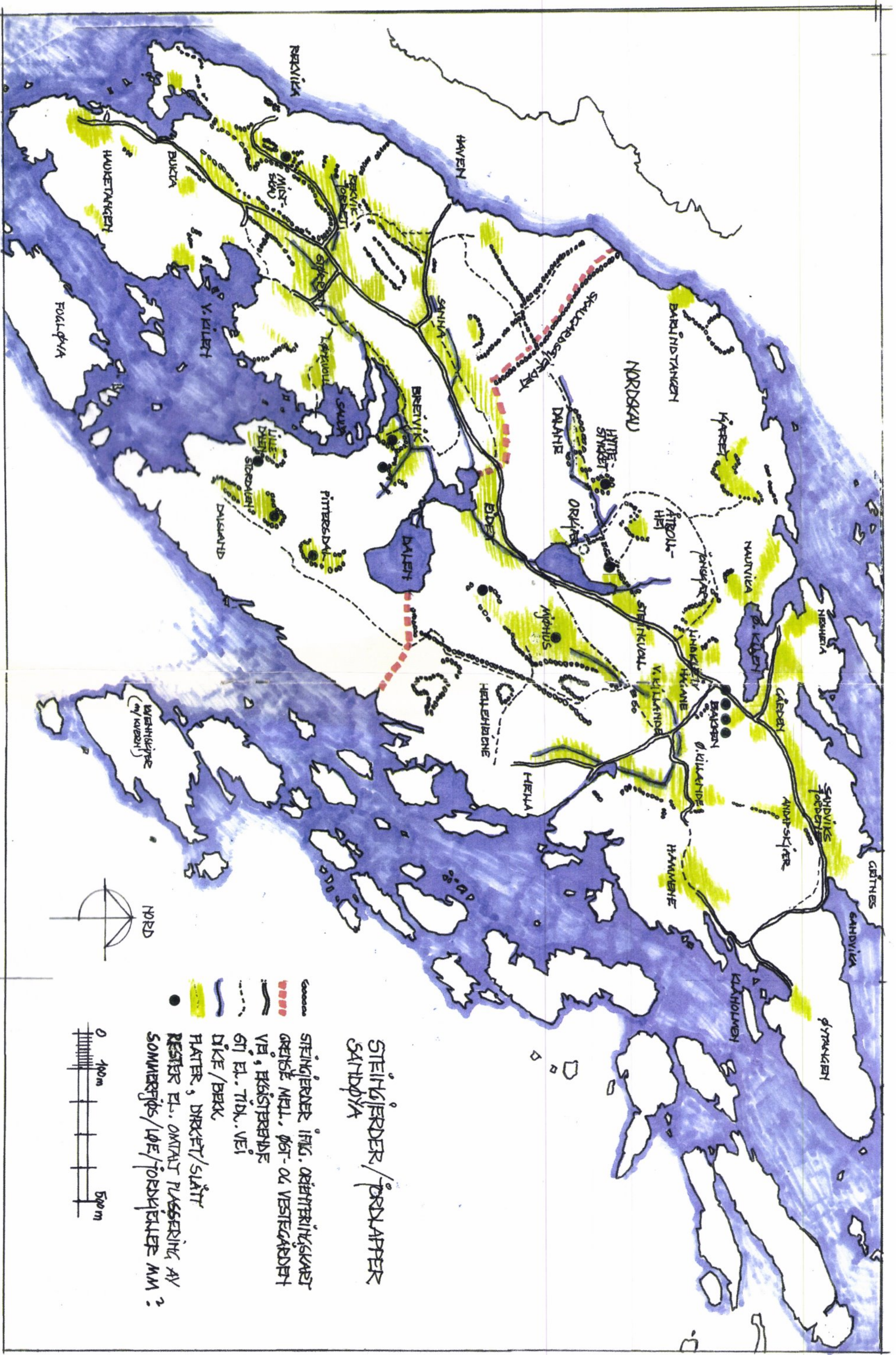
Vedlegg 2

Vedlagt er også et kart som viser gruvene på Sandøya. Det er utarbeidet i forbindelse med oppsetting av et informasjonsskilt, som historielaget har satt opp ved den største gruva. Sporene etter gruvedrift finnes flere steder, og noen nås bare via stier gjennom skogen. Stiene er vist prikket.

Vedlegg 3

Vedlagt er også en artikkel fra 2019 med flere utsnitt av jordskiftekartet for Vestegården fra 1886. Her har jeg markert og nummerert veiene/stiene i tråd med beskrivelsene i jordskiftedokumentet. Veiene ved jordskiftet er tenkt som adkomst til jordlapper og mellom folk. Fritid med tur i skog og mark var nok ikke tenkt på i denne forbindelse, og strandsonen var heller ikke privatisert som i dag, slik at det den gang var fri ferdsel i utmark og langs sjøen.

Anne R. Marcussen

STEINGJERDER / FØRSLAPPER
SANDØYA

Steingjerder, sommerfjøs, uteløer og jordkjellere

Kulturminner på vei inn i glemmeboken?

TEKST OG FOTO ANNE ROGSTAD MARCUSSEN

I Sandøytårnet 2004 etterlyste Lasse Trædal en artikkel om øyas mange steingjerder. Som han skriver, går det kilometervis med slike gjerder over svaberg og lyngrabber. De lengste strekkene er det som kalles Skaugardsgjerdet, som er skille i Nordskau mellom Øst -og Vestegården, og gjerdet som følger høydedraget mellom Hella og Mjøhus, og som i sør ender ved skillet mellom øst og vest.

Gjerdene går nok over rabbene, men like ofte i små strekk fra rabbe til rabbe, eller fram til bratte skrenter og stup. Slik utnytter man naturens egne «gjerder» og sparer stein og arbeid. Sammen har natur og menneskeverk dannet en møysommelig oppbygd struktur, som ga grunnlag for øyas beskjedne, men livsnødvendige jordbruk.

Jakten på fakta

Dessverre har det ikke tilflytt redaksjonen mer lokal kunnskap om disse kulturminnene. Flere av Sandøytårnets beretninger om livet på øya, har noen ord om jordbruket, men steingjerdene og hensikten med dem, er bare såvidt berørt. Grethe Schönings artikkel «Kuer hos stuten» (2004) vitner om god effekt av steingjerdet, der hennes bestemor på flukt fra stuten redder seg over gjerdet, via et sommerfjøs, og Bjørn Valsgård måtte i barndommen jage vekk kuene fra Vestegården. Med andre ord kan ikke Skaugardsgjerdet ha vært helt pålitelig.

Redaksjonen var fortsatt nysgjerrig på temaet, og har derfor i år både kontaktet fylkets kultur- og landbruksetater, og lett på nettet, i håp om å bli litt klokere.

Ingen har kunnet gi opplysninger direkte knyttet til øya eller nærområdet, men ettersom steingjerder finnes overalt i landet, er det skrevet om temaet mer generelt, og noe av dette vil også gjelde våre gjerder. Risør og Søndeled historielag har en artikkel om

gjerder, skrevet av Olav Stiansen, og da nærmer vi oss jo geografisk.

Her tar vi altså fatt på temaet for annen gang, i et forsøk på å komme litt videre, og kanskje trigge hukommelsen til noen som vet mer om øyas landbruk. Forfatteren føler seg fortsatt ikke utlært, og vil gjerne lære mer.

Arealbruk i tidligere tiders landbruk

I vår tid går storfe på kulturbeiter, inngjerdet av elektriske gjerder, helst med atkomst fra bilvei. Der det er tungvindt og arbeidskrevende å drive jordbruk, er landskapet overlatt til seg selv og til gjengroing.

Tidligere ble landskapet utnyttet i mye større grad. Det ble skilt mellom innmark, slåttemark og utmark, der det også kunne ligge mindre teiger med utslått eller dyrket jord inne i utmarksområdet, langt fra der folk bodde. Det var viktig å utnytte alle jordflekker og naturlige enger, selv om de var små og lå uveisomt til.

Utmarka skulle brukes til hogst, jakt, sanking av bær og nyttevek-

ster, og ikke minst til beiting. Når beiteområdene omkranset små dyrkingsteiger, måtte disse skjermes, slik at dyra ikke forsynte seg av grønnsaker og slått. I innlandet med store heiområder for sommerbeite, har det vært gunstigere å bruke gjeterne, enn å sette opp uendelig lange gjerder. På steder som Sandøya, der områdene er små, med sammenflettete teiger, var det mer regningssvarende å sette opp gjerder for å få maksimal utnytting av arealene.

Det finnes gammelt lovverk som ivaretar forhold mellom de forskjellige interesser, gjerdeplikt, beiteretter, rett til å føre dyra over annen manns grunn mm. Også høyde, utforming og plassering av gjerdene i forhold til nabogrense, har det vært reglement for. I mange tilfelle er slike rettigheter/avtaler tinglyst på eiendommene, og kanskje gjelder de fortsatt uten at folk er klar over det.

I 1857 ble det vedtatt en «Lov om Jords og Skovs Utskiftning af Fællesskab» og i 1882 kom en ny versjon. I årene som fulgte ble det foretatt jordskifte over hele landet.

Synlig og vel bevart, med trapp over gjerdet til venstre. Midtskau.

Teiger ble slått sammen og skiftet eiere, slik at endel gjerder som hadde markert eiendomsgrenser, ikke lenger gjorde det. De fleste innmarksgjerdene vi ser i dag ble nok satt opp etter denne jordreformen.

På Sandøya var det jordskifte i 1886 på Vestegården, og noe senere på Østegården.

Generelt om steingjerder og andre gjerder

Så lenge det har vært drevet jordbruk i landet har bøndene forholdt seg til stein.

Mange steder, som på Jæren, er jordsmonnet fullt av løse stein, som må ryddes unna før jorden kan dyrkes. Steinene fortsetter dessuten å komme opp til overflaten, og må legges i plasskrevende rydderøyser. Men stein som byggemateriale er varig og solid, og røyserne kunne brukes til bygging av gjerder. De eldste gjerdene man kjenner til er fra eldre jernalder. Siden er det bygget stadig nye, og de er forlenget, påbygget og vedlikeholdt. Hver vår før dyra ble sluppet på beite, måtte gjerdene ettersees. I de gamle lovene ble

samarbeidet mellom naboer om å holde gjerdene i hevd, kalt «graners fredsstifter».

Det har selvfølgelig også vært brukt gjerder av trevirke. Skigarder, som er solide og høye, og som derfor også kan holde sau og geit på rett side av gjerdet, har vært vanlig der det er rikelig tilgang på virke, gjerdefang. På våre kanter har ikke skigarder vært vanlig, men man har satt opp slåtegjerdene, enkle tregjerder, der horisontale grove bord spikres til stolper. Tre slåter i et meterhøyt gjerde, var nok innhegning i innmark, i utmark kunne det holde med to.

Da trelasthandelen på 16-1700-tallet mange steder førte til avskoging, ble folk oppmuntret av landhusholdningselskapene i amtene til å bygge steingjerder, og fristet med premier til de beste.

Mange utviklet stor ferdighet i gjerdebygging, og jernbaneutbyggingen fra 1850 av, økte også kunnskapen om å bygge med stein.

Det er iflg riksantikvaren tre forskjellige prinsipper for bygging av steingjerder: kistemur, dobbelmur og gjerde med ordna røys. Olav

Stiansen og andre kaller murtypene enkel og dobbel mur, der det siste er det samme som kistemur. I alle typene var det viktig at siden som vendte mot beiteområde måtte være sletttest mulig slik at ikke dyra fikk mulighet til å klatre over.

Kistemuren bygges av to vanger som skråer litt inn mot hverandre i toppen, og der midten fylles med små stein etterhvert som muren bygges opp. Dobbeltmuren har ikke noen kjerne, i tverrsnitt startes det med to steiner i bunnen, sidene litt skrånende mot toppen og med enkelte stein på tvers for å binde muren sammen. Mur med ordna røys brukes der det stadig er behov for å legge ny stein i røysa. Da er siden mot beiteområdet mest mulig slett og bare svakt skrånende mot toppen, mens siden mot innmark kan være mer fri røys.

Der gjerdet gikk over jord var fundamentering mer omfattende enn der det hviler på fjell.

Gjerdene var gjerne 80-100cm brede i bunnen, noe smalere i toppen. Et mål for gjerdehøyde var at den rakk ei ku oppunder halsen.

På 1700 tallet var gjerdene på

Sprang i gjerdet som viser oppbygging i tverrsnitt. Lilledalen.

Jæren 1,5 alen høye (95 cm), mens det i 1902 i landbrukskommissjonens regler om gjensidig gjerdehold, blir antatt at nødvendig høyde bør være 1,75 alen (111 cm)

Ved jordskiftene viste det seg at gjerdene rundt omkring sjelden holdt anbefalt høyde.

For å spare stein og krefter kunne gjerdene bli forhøyet, enten ved påler bundet sammen av en slåte, en streng eller gamle fiskegarn. Eller det ble lagt kvist og kvas på toppen av gjerdet. Da kvisten ble brutt ned til jord, ga den grobunn og klima for et biologisk mangfold i gjerdet. Ved moderne landbruk med sprøyting og kunstgjødsel, har steingjerdene fått stå uberørt og gitt grunnlag for en yrende liv.

Der det ikke var tilgang på stein direkte fra omgivelsene, måtte den fraktes fram til byggestedet. Det var vanlig å bruke en kort, lav og grovbygget slede, «steinslødde», som steinen kunne bikkes lett opp på. Sleden ble trukket av hest, på vinterføre. For å få steinene opp på gjerdet kunne man sette to lange stokker på skrå mot muren, og så rulle steinen opp på plass. Der man ikke hadde hest, eller det var utilgjengelig for hest, måtte folk bære steinen fram selv. For en tålmodighet og styrke folk har hatt!

Om de første gjerdene ble satt opp som eiendomsskiller eller som vern rundt dyrket mark, er det for-

skjellige meninger om. Sikkert er det at de sto der for å holde kuene på rett side av gjerdet, neppe bare for å markere eiendomsgrensen.

Gjerdene kunne også danne «gater» som ledet fra sommerfjøset ut til beitemarka, eller over åker og eng. Disse har mange navn, gutu, fegate, rymeveg eller rennegard. Det siste ble brukt i Søndeled, og Tvedestrand har en veistump oppe i Fjærekleivene som heter Rennegarden.

Gjerdene er ikke automatisk fredet, bare der de er del av en områdefredning etter kulturminneloven. Noen steder holdes de vedlike, enten fordi de ennå har en funksjon eller fordi de er tatt hånd om av entusiaster med interesse for kulturvern.

Tilrettelegging for jordbruket på Sandøya

På Sandøya er landskapet småkupert og ikke egnet for jordbruk som hovednæring. Her har det vært å dyrke og drive mest til eget bruk, der kvinnene har vært hovedaktører, og barna har hatt sine oppgaver, ikke ulikt andre små samfunn langs kysten. Litt småhandel har det også vært internt på øya, med melk og grønnsaker, og sikkert også med fisk og fugl.

Mektig og markant sprang i gjerdet. Stordalen.

Det har nok vært store forskjeller, der noen har kunnet drive jordbruk samlet på egen grunn, mens mange enten har eiet jordflekker forskjellige steder på øya, eller leiet jord og beiterett av andre.

Vinterstid sto dyra på bås i uthus tilknyttet boligene, men sommerdriften krevde tilrettelegging i inn- og utmark.

Gris, og eventuell hest, ble nok holdt nær husene hele året, mens sau og geit gikk på holmene, der sjøen satte grenser. Holmene var fellesbeite for flere eiendommer, mange hadde holmeparter. Også på dagens økonomiske kartverk er holmene oppført som felleseie. Det kan være forbausende mange «holmeparter» til en holme.

Med begrensede arealer har det vært viktig å benytte dem optimalt. Alle små flater med jord har vært dyrket og små myrer slått, mens storfe ble henvist til skau og hei. Åkerlapper og slåtteenger måtte dreneres og skjermes fra beiteområdene. Kuene måtte hentes inn for melking, og høyet oppbevares tørt inntil det kunne bringes hjem. Poteter og grønnsaker ble oppbevart i jordkjellere ute ved dyrkingsteigene.

Asbjørn Barlein har i sin omfattende beretning i årsskriftet 2011

en lang opprømsing av hvor det ble dyrket, slått og beitet på øya i hans barndom. De fleste er tatt med på kartet her, men skrivemåten har variert i alle kilder, så her måtte det bare velges fritt.

På Sandøya har det vært lite stein i selve jordsmonnet, og gjerdene er bygget som ren mur uten fylt kjerne. De steingjerdene vi ser rester av i dag, er av varierende kvalitet og høyde. Der de ikke står på fjell er de tildels sunket ned i underlaget, og nesten forsvunnet.

Man kan undre seg over at de var tilstrekkelige hindringer for kuene. Det skal iallfall mer til å stoppe sau og geit, noe våre dagers entusiastiske hobbybønder har erfart. Kuer er vanligvis ikke så sprelske, og der gjerdet skilte i utmark, var vel ikke gresset mye grønnere på den andre siden. Med storfe i skauen var det heller ikke mat eller plass til elg og rådyr, som ellers ville forsert gjerdene med letthet.

Bjørn Valsgård forteller i årsskriftet 2007 at de som unger måtte passe på at ikke kuene fra Vestegården kom over på deres beitemarker. Skillet mellom Øst- og Vestegården gikk i Skaugardsgjerdet, som kanskje ikke fikk samme standard og vedlikehold som gjerdene rundt egen innmark. Dette hovedskillet er i dag mer imponerende i lengde enn i høyde.

Gjerdene har nok også hos oss bestått av både tre og stein. Området nærmest husene kunne ha stakitt som vern rundt frukttrær, bærbusker og prydekster. Mindre teiger kan ha hatt gjerde av enkle bord og stolper, slåtegjerder, og i alle gjerdene har det vært le eller grunder. Men alt treverk er for lengst borte.

Barlein skriver om sine erfaringer: «De beitet i Nordskauen som var inngjerdet. Nordskauen strekker seg fra Skaugardsgjerdet til Vadderland. Det var tre forskjellige le hvor vi kunne slippe dem løs, Ormholla, Linkleiv og Orekjær. For kuene å komme opp og ned i Ormholla, måtte være som for oss å bestige Mt. Everset. Så måtte de hentes om et-

Solid mur etter jordkjeller i Mjøhusdalen. Utvendig mål ca. 4 x 3 m.

termiddagen igjen. Om søndagene gikk kuene i Sønnerskau. Den strekker seg fra Østre Flauberg til Gramsvei. Her er beitenene mindre, men alt måtte utnyttes, så derfor bare hver søndag. Om sommeren sto gjerne kuene ved leet og ventet når vi kom for å hente dem. Om høsten måtte vi helst inn i skauen for å finne dem. Da var de mer vidfarende og var på jakt etter sin delikatesse, soppen.»

Steingjerder er vanskelige å tidfeste, og har ikke vært vist stor interesse fra arkeologer. Hvor gamle gjerdene på Sandøya er, kan vi derfor ikke vite så mye om. Men det er vel rimelig å tro at de også her er kommet litt etter litt, ettersom behovet har meldt seg, og muligheten for å gjøre jobben har vært til stede. Det sies gjerne at de er bygget av svensker, eller av sjøfolk som skulle beskjefliges i perioder da skutene lå i opplag. Også folk fra indre bygder kunne søke mot kysten for å få arbeid., før Amerika åpnet for bedre muligheter. At alle disse kan ha deltatt i både bygging og vedlikehold av gjerdene er sannsynlig, men arbeidet er nok også utført før disse mulighetene var der, av folk på øya.

På Sandøya er ikke jorda full av stein, og selv om oppsprekkingssonene på baksiden av svabergene har mye ur, må det ha vært et slit å

frakte steinene fram til der det skulle gjerdes inn. Derfor har man samarbeidet med naturen og brukt det som er av naturlige «gjerder», som bratte fjellpartier og stup, og bundet dem sammen med gjerdestumper. Det er mulig at steinene ble fraktet på kjelker vinterstid, eller rullet fram på stokker. Det har vært tungt arbeid, men til gjengjeld gitt solide gjerder, nesten vedlikeholdfrie. Vi vet heller ikke om steingjerdene her på øya har vært forhøyet med påler og gamle fiskegarn, eller med kvist og kvas lagt oppå gjerdet.

Steingjerdene er viktige kulturminner, og da økonomisk kartverk ble utarbeidet på 1960 tallet, var det meningen å registrere det som var av gjerder. Dessverre var jengroingen da allerede kommet så langt, at store deler av gjerdenettverket ikke lenger var synlig på flyfoto som dannet grunnlag for kartene.

Da Reidar Birkeland synfarte øya for å utarbeide orienteringskartet, registrerte han også steingjerdene, og Ellen Lobb tegnet dem inn på kartet. Målestokken gjør det selvfølgelig vanskelig å få med de korteste stumpene, men ser man godt etter er det svært mye som er med. På kartet her har jeg fått med noen i tillegg.

Sommerfjøs og uteløer

Det har vært flere sommerfjøs og løer på øya, men etter siste verdenskrig har de, i likhet med mange uthus ved boligene, gått ut av bruk, forfalt og forsvunnet. Nå står bare rester av murene igjen. Iflg Barlein var det sommerfjøs i Rekvik og Breivik, og hele 4 på Bakken ved Gramsvei.

Det er også murrester på Mjøhus, i Orekjær, Pittersdal, Stordalen, Lilledalen og Hyttestykket. Jeg har ikke fått klarlagt hva som var fjøs, løe, jordkjeller eller kombinasjoner av disse, men kanskje noen vet svar? Om fjøsene her på Sandøya har vært steinfjøs eller trebygninger vet jeg heller ikke.

Andre steder var sommerfjøsene små byggverk for melking, murt av stein med et enkelt saltak over. Fjøset hadde dør for dyra i gavlen på utmarksiden, og hvis de lå sammenbundet med gjerdet kunne de ha gjødselluke på innmarksidene.

Ifølge Barlein ble også møkk fra hjemmefjøset bragt ut på slåttemark og åkerlapper, om våren før snøen gikk. Det var tungt arbeid. Han forteller at de dro den på slede opp Mjøhuskleiva, mens folk fra Hella bar gjødsel dit på ryggen over Helleheia.

Uteløene ble bygget der slåttemrådene lå for langt unna til at høyet kunne bringes rett i låven. De var luftige, lette konstruksjoner av tre, ofte bygget av gamle materialer. Det viktigste var at høyet lå skjernet for regn og med god gjennomlufting så det ikke mugnet. Høyet ble bragt hjem på forskjellig vis, enten med slede og hest på vinterføre, eller båret på rygg før snøen kom!

De som hadde sommerfjøs, kunne samle dyra der for melking, mens andre melket hjemme, og førte dyra til og fra beite hver morgen og kveld. I folketellingen av 1865 er det oppført 79 kuer på Sandøya, og de var fordelt på mange familier, gjerne med en eller to kuer hver.

Og i Breivik har det altså, som nevnt ovenfor, også gått en stut. Og selv i jakten på livredde folk, våget den ikke hoppe over gjerdet.

Bjørn Valsgård forteller at hans far bygget løe i Orekjær, og den er avbildet i 2007 utgaven.

I bunnen av den steinsatte bakken på stedet, er det rester av mur. Var dette løa, eller et fjøs eller beggdel? Lenger nede, ved utløpet av bekken, er det på holmen også en krets/firkant av steiner, men om dette er rest etter bygning er vel usikkert.

Dagens situasjon

I dag er øya utsatt for en nesten akselererende gjengroing, og steingjerdene trues av vannsig og av trær som velter og røtter som sprenger steinene fra hverandre.

Flere steder skjules de også av hauger med greiner og kvist etter vedhogst.

Det har de siste årene blitt gjort en del grep for å bøte på dette, både ved rydding og moderne gressklipping, og også ved mer avansert skjøtsel og dyrehold. Med økende bestand av rådyr der det før gikk kuer, er tanken om inngjerding av hager og grønnsaksteiger faktisk igjen aktuell, men steingjerdene holder ikke i den sammenheng.

På 1990-tallet ble det gjort en registrering av kulturlandskapstyper, kalt «Bærekraftig utnyttning av kulturlandskapet i kystsonen i Aust-Agder»

Sandøya ble da utvalgt som et av stedene hvor det skulle settes inn tiltak. Sandøya Vel drev fra 1995 en del slått og rydding på tidligere innmarksområder. Det var et mål at dette arbeidet kunne fortsettes i en helhetlig skjøtselplan for hele øya. I punkt 3 i denne planen står det: *Det er et mål å synliggjøre steingjerder, ledegater og i landskapet. Der det er naturlig bør gjerdene settes inn mot steingjerdene, slik at disse synliggjøres* og underpunktet, som lyder «Synliggjøre steingjerdet mellom innmark og Vestegårdsskogen» er krysset av som gjennomført 1996. Det-

te er gjerdet mot Midtskau, i god stand og synlig fra veien ned til Bukta.

Siden den tid har flere driftige øyfolk privat tatt fatt på både rydding og dyrehold. Ingen nevnt, ingen glemt. Der steingjerdene ligger ut mot vei eller ryddet område er de nå synlige og vakre minner om forfedrenes liv og innsats.

Med denne artikkelen håper jeg å ha rettet litt oppmerksomhet på gamle spor etter jordbruket, slik at vi alle ser dem og tenker oss om før vi fjerner eller skader delene som ligger innenfor eget virkeområde.

Steingjerdene er vakre og imponerende kulturminner, som fortjener oppmerksomhet og litt omsorg.

Kilder :

Olav Stiansen, Risør og Søndeled historielag 1990

Kirsten Hellerdal, tidligere fylkeskonservator.

Lisbeth Kismul, Fylkets landbruksstat div info.

Rapport fra kulturmarkprosjekt

Riksantikvarens informasjon om kulturminner.

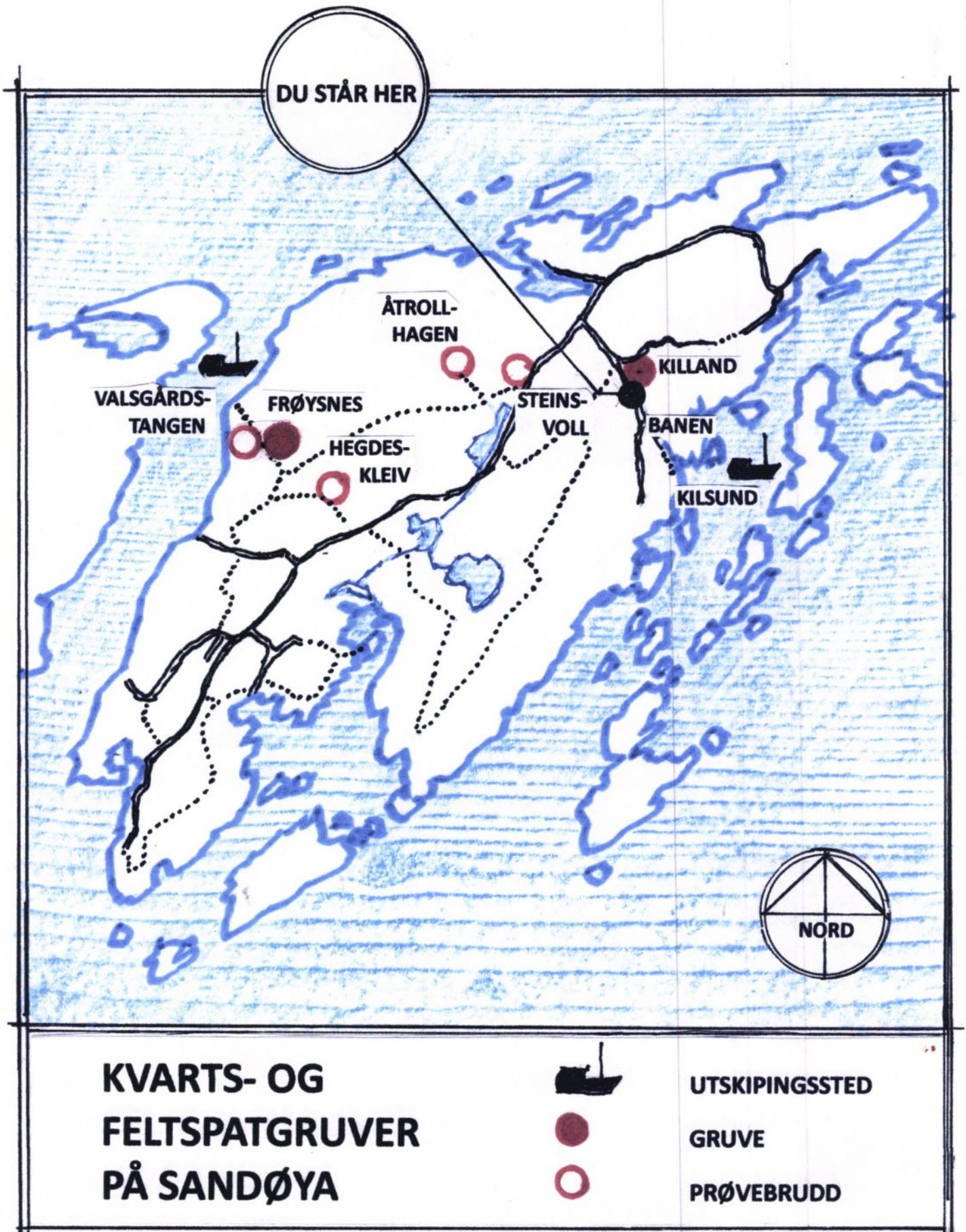
Wikipedia norsk

Tidligere artikler i Sandøytårnet av:

Asbjørn Barlein, Erling Hansen, Gro Valsgård, Grøthe Schønning, Knut Døhli,

Ved en senere anledning kunne det vært interessant å få en mer detaljert artikkel f.eks om driften av Rekvikøien-dommen, som har vært drevet som en samlet enhet langt opp mot vår tid, eller om Kjæret eller andre tilrettelagte jordbruksarealer på øya.

I den forbindelse kunne det følge med et kart som viste sammenheng mellom jordstykker, gjerdet, fjøs og løer, og gjerne tegning/foto av uthus som er borte.

Tørre føtter for folk og fe

Vestegårdens veier ved utskiftning 1886-87

AV ANNE ROGSTAD MARCUSSEN

Like bak huset mitt, der høye plantete grantrær står på geledd, snor restene av en steinsatt vei seg langs fjellet. Engang i tiden har altså noen trasket forbi her på vei til sine jordlapper eller tatt seg en snartur til Haven. Det viste seg at veien er tegnet inn på kartet som ble utarbeidet ved jordskiftet i 1886. Jeg tenkte først at jeg bare skulle lage litt om denne veistumpen, men så ble det like godt om alle veiene og stiene, slik de ble fastsatt i 1886, et veinett som skulle gjøre slutt på våte føtter og «deraf følgende sygdomme».

I 1857 ble det vedtatt en «Lov om Jords og Skovs Utskiftning af Fællesskab» og i 1882 kom en ny versjon. I årene som fulgte ble det foretatt jordskifter over hele landet.

Da eierne på Vestegården gikk sammen om en omfattende utskifting av innmark i 1886, fantes allerede et vei- og stinett, både folk imellom og fram til et lappeteppes av åker og eng. Utskiftingen tok sikte på å rydde opp i dette lappeteppet, slik at folk fra å eie en teig her og en teig der fikk samlet sine eiendommer. Denne utskiftingen gjaldt bare innmark, så kartet tar ikke med utmark og heller ikke mye strandlinje. Kun en flik av Rekvik-eiendommen er med, der den var berørt av felles veier. Etter all den-

ne omkalfatringen var det nemlig også viktig å fastsette et omforent veinett med ansvar og rettigheter.

Østegårdsfolket gjorde et stort løft på 1880-tallet. Da ble det samlet midler og bygget vei fram til skolen og «Bedehusbakken», litt vestenfor skolen.

Det er tidligere skrevet i Sandøytårnet om dette veiprojektet og om hovedveien fra 1920-tallet (nr 3 og 4), og dessuten om dengang det kom belysning langs veien (nr 3 og 8).

Men hvor vandret folk på Vestegården før 1925?

Utskiftingen i 1886 tok utgangspunkt i det som da eksisterte av veier og stier, og i siste del av utskiftingsprotokollen er vedtatte veier beskrevet. Mange av disse

traseene er beholdt også i dag, som vei eller sti, mens andre er ute av bruk, og sporene i ferd med å forsvinne under store vindfall og annen vegetasjon, og ikke minst under vann..

At det var behov for et realløft på veinettet framgår av protokollen, og problemene tør være kjente også i dag:

«Af den ovenanførte Veilængde er der nogle mindre Stykker istandsat og brugbar Vei, ... tilsammen 800 Meter, alt-saa bliver der igjen ikke mindre enn 2000 Meters Veilængde, som gennemgaaende maa oparbejdes, forsynes med fornødne Murkanter og paafyldes saameget, at saavel Børn som voxne Folk til enhver Aarstid kunne køre tørt frem og ikke, som paa de hidtilhavte Fremkomster, der omtrent den halve Tid af Aaret have været oversvømmede af vand, at blive udsatte for Forkjølelser og deraf følgende Sygdomme»

Omkostningen som dette arbeidet medførte, ble av utskiftingsretten fordelt mellom eierne «... efter bedste Skjøn og med rimelige Modifikationer for Enkeltets Vedkommende ...».

Det var vel ikke alle som satt like godt i det. Vedlikeholdsplikten til fellesveiene ble fordelt etter samme fordelingsnøkkel. «Sten til veien maa tages eller brydes i de Veien nærmest tilstødende Fjelde, ligesaa veifuld i Udmarken, hvor den bekvæmest kan erholdes, men hvis derved foraarsages synbar skade paa nogen af eiernes Skovbund eller Træværk, bliver samme

Tittelfelt utskiftningskart Vestegården.

KART

over den til Utskiftning opmaalte Indmark paa

VESTRE SANDØEN

Matr. Nr. 102 Løbe. Nr. 606-621

GRUBAALAG OG TILNÆLSELAG

NEDENÆS FOGDERI OG AMT

Copieret hos Mr. J. S. Sørensen.

at erstatte...»

Hovedveiene skulle være 1,6 m brede, unntatt stykket fra Lisleng til Kilen som skulle være 1,25 m bred. Veiarbeidet skulle være fullstendig utført innen tre år.

Hovedveinettet var oppdelt i veistykker, som er beskrevet hver for seg. Beskrivelsene viser til utskiftingskartet og grensepunkter fastsatt i utskiftningsprotokollen, og med litt mysing lar de seg lese og forstå. Det har jeg nå forsøkt, og for å holde orden på det, tar jeg for meg strekningene en for en, slik de er beskrevet i bestemmelsene, men rekkefølgen er litt stokket om for å få dem bekvemt inn på kartutsnittene.

Veiene er delt i:

1. «Til fælles Brug for vestre Sandøens mange Opsiddere....», inndelt fra a - e, og
2. «De paa Kartet aflagte og i Marken udstukne Biveie...», også inndelt fra a - e.

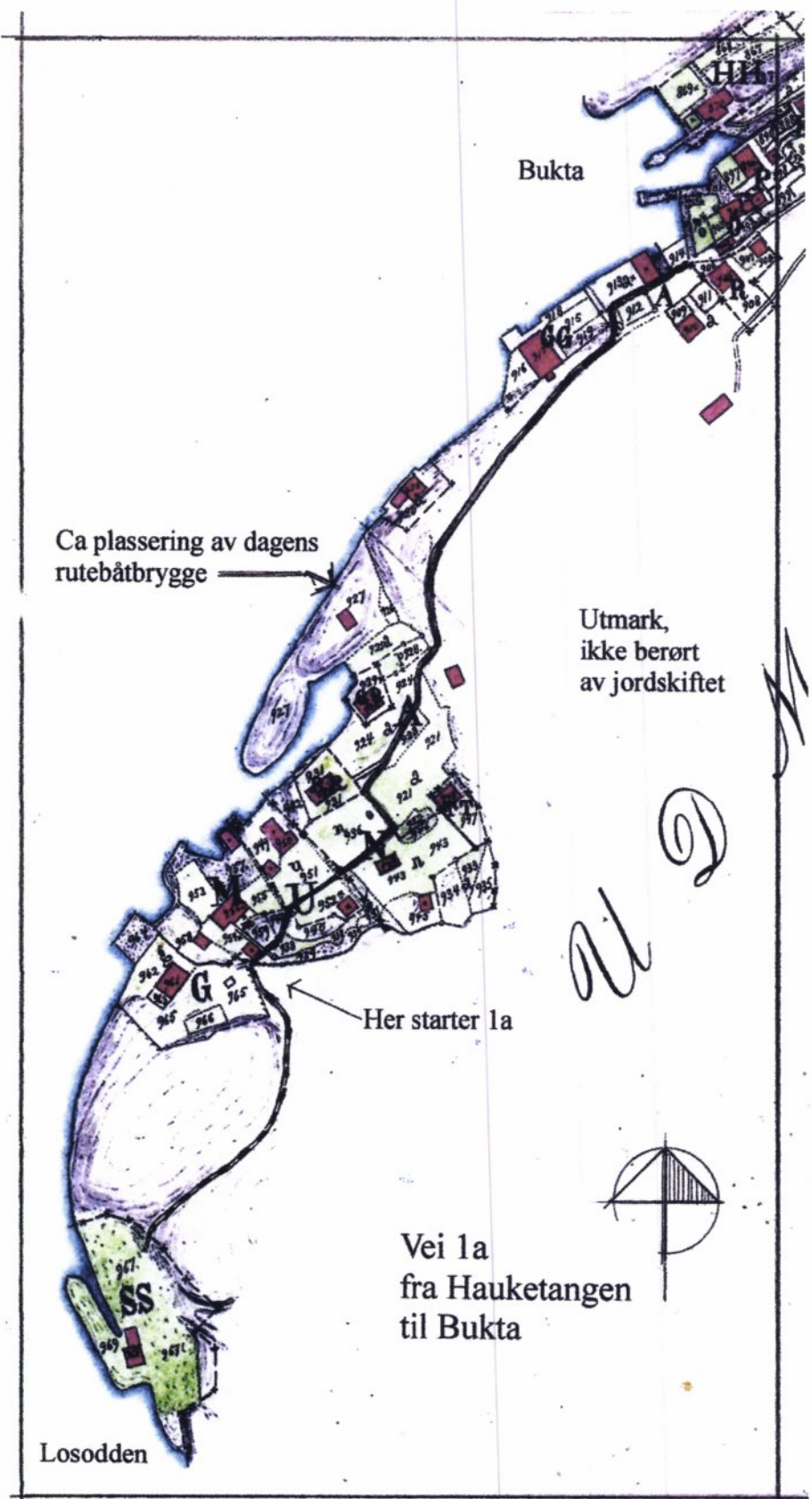
Det vil si at veiene 1 a-e er hovedveiene mellom husklyngene, mens veiene 2 a-e er biveier som fører til åker, eng og eventuelle sommerfjøs.

I tillegg til disse kommer som punkt 3 - 11 beskrivelse av noen eksisterende veistumper og stier, og rettigheter/plikter knyttet til disse.

VI STARTER PÅ HAUKETANGEN:

Vei 1a, fra Hauketangen til Vestegårdskilen

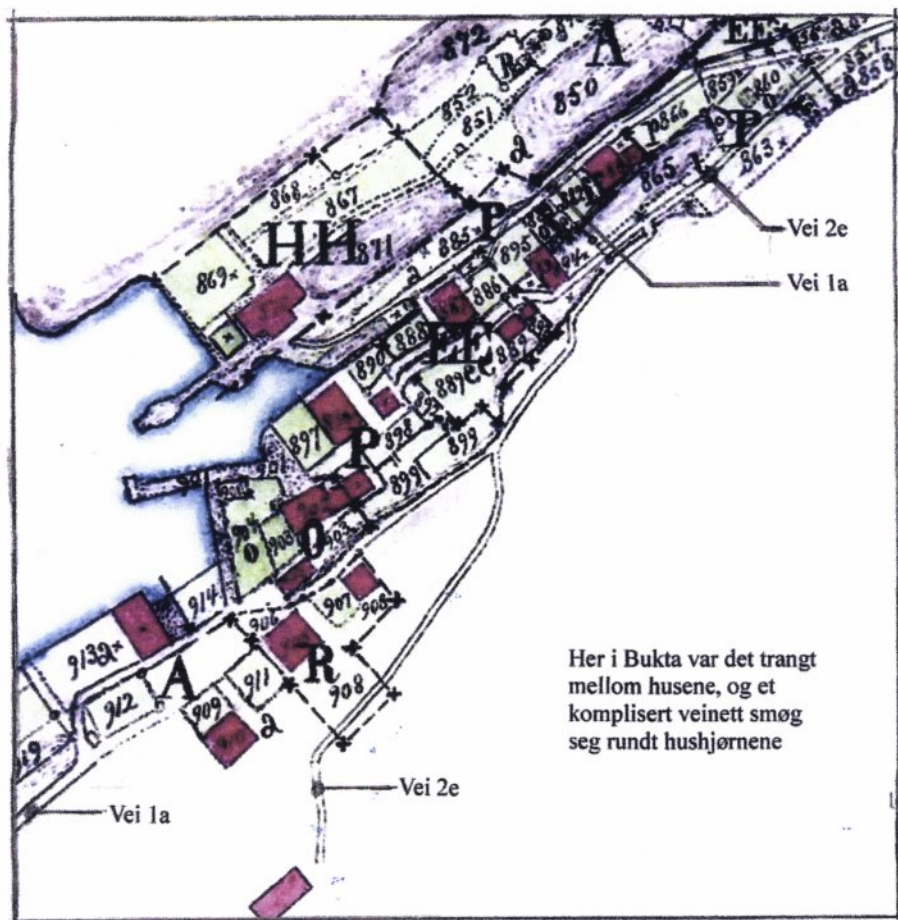
Lengst i vest startet den beskrevne veien på Hauketangen fra grensepunkt mellom Pedersen, Bjørnsen og Hartvik. Kartet viser at det også var et tråkk ut til huset ytterst på Losodden. Fram til Bukta gikk veien nok omtrent som i dag, bare med en rett vinkel rundt en jordlapp og en sving nedom familien Guttormsens brygge. Men å tolke hva som var vei for folk flest gjennom Buktas husklynge er ikke helt lett. Det var ingen vei på sjøsiden av huset Hardborg, der familien

Fra Hauketangen til Bukta.

Solli nå bor. Det ser ut som veien snodde seg inn mellom husene, før den igjen stakk ut i dagens trase. Og som vi ser på kartet over Kilen veier, fulgte veien fjellet på sørsiden av jordene, et stykke som i

dag, men etter å ha passert Tangbakken, avvek den fra dagens trase og fortsatte langs fjellfoten fram til Vestegårdskilen. Der munnet den ut i «den gamle Kilvei.» vis-avis huset Johannesburg.

Kart over Bukta.

Vei 2e, fra hovedveien til utmark sørøst for Bukta

Denne veien tok av fra vei 1a ved Åse Marit Halvorsens hus, og gikk på skrå opp bak bebyggelsen i Bukta. Den førte fram til et le i utmarksgrensen og videre til *Salve Johnsens udhus*, der fjøsdelen står igjen i dag og eies av Tor Guttormsen. I følge kartet gikk det fra denne veien avstikkere ned til husene i Bukta.

Punkt 8, stien fra Bukta til Rekvika

«Den hidindtil havde Gangsti fra Bugten til Rækevig bibeholdes.» Dette er en sti som også brukes flittig i dag.

SÅ TAR VI HOVEDVEI, BIVEIER OG STIER KNYTTET TIL KILEN:

Vei 1b, fra Dukans hage til Linns kafe.

Dette var neste etappe for å komme østover. Veien tok av fra vei 1a «...paa Østsiden af Fjeldet i den Trakt, hvor det gamle Skolehus har staaet....» Dette er på baksiden av Nyborg,

nå eid av familien Dukan. Huset sto ikke der i 1886. Teigene på utskiftingskartet har her nettopp navn som *Skoletangen* og *Skoletrakten*. Jeg vil tro det er snakk om det falleferdige huset som før 1817 var av satt til fast skole på øya, men som ble revet uten noensinne å ha blitt skolehus. (se Jorunn Hareide: «En

Avstikkeren (pkt.3) fra Kilveien. Vei 2d tok av til venstre halvveis oppe i denne veien, fortsatte langs Bakken og inn på Kalveheia.

folkeskole i havgapet» side 81)

Fra dette punktet gikk veien først rett til venstre, øst for Dukans uteplass over til dagens trase, og svingte så 90 grader nordøstover langs Størran, over hoveddikeket fra Rekvikjordene, fram til *Lislengholla*, litt forbi Linns kafe, omtrent der dagens Kilvei tar av fra hovedveien.

Vei 1c, Kilveien fra Lisleng til Kilen,

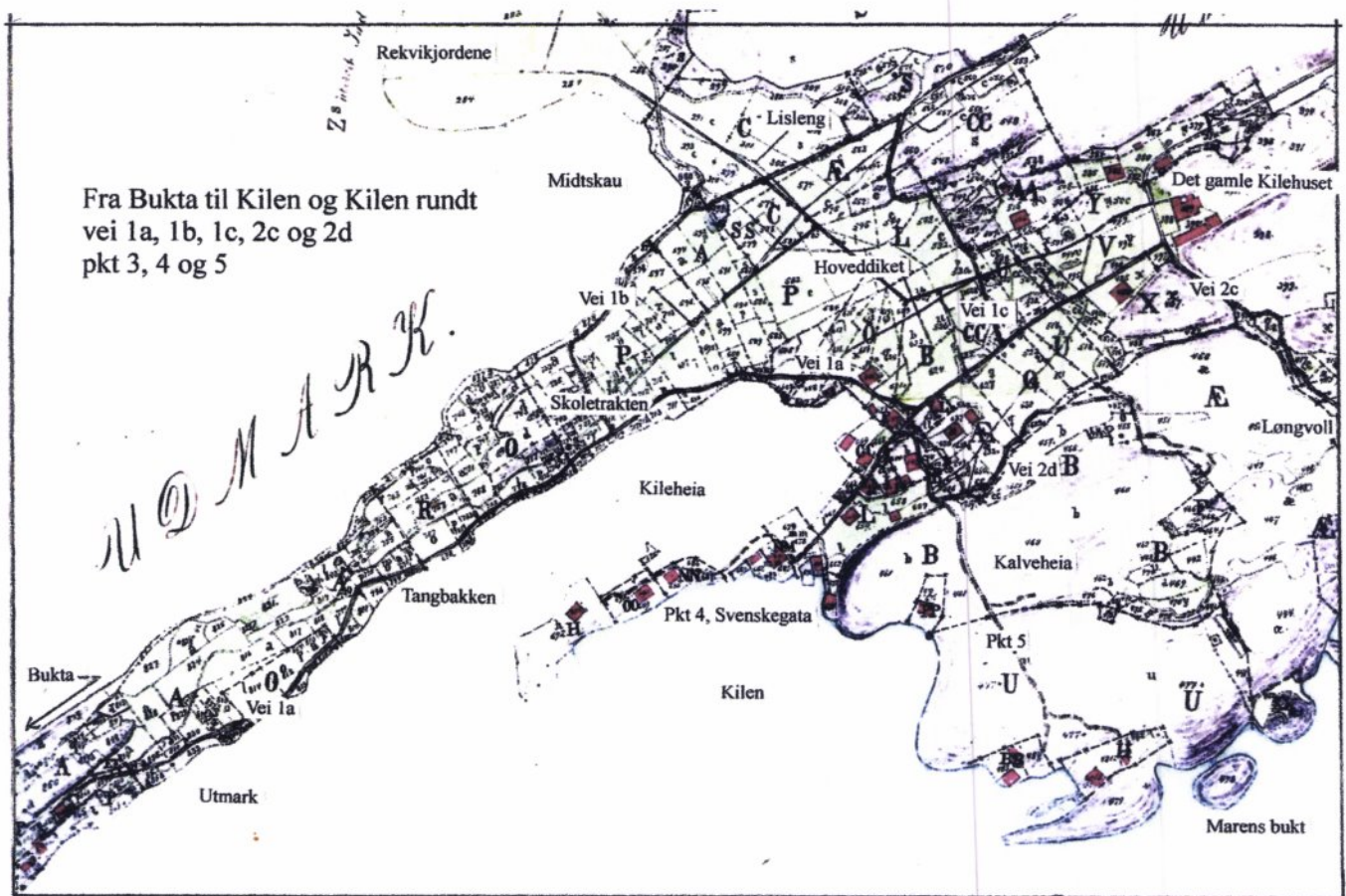
Veien gikk som i dag, og skulle omfatte 50 meter av den gamle *Kilveien*. Beskrivelsen av dette stykket er litt forvirrende, og det synes som om noe av Kilveien er ubeskrevet, i begge ender, men på kartet henger det faktisk sammen. Denne veien skulle, som før oppgitt, bare være 1.25 meter bred. Det sies ikke hvorfor den skal være smalere enn de andre, kanskje var den vanskeligere å fundamenter.

Vei 2c, fra Kilen til Løngvold

Veien tok av fra 2b foran *Peder Hansens Hovedteig*, det staselige gamle Kilehuset, som ble revet på tredvetallet. Veien gikk derfra ut til *Lyngvoldteigene*, jordnet der stien i dag går mot båtbyggeriet, Paradisbukta og flere hytter.

Vei 2d, fra Kilen innover Kalveheia.

Denne veien gikk langsmed *Bakken*

Kart over Støren og Kilen.

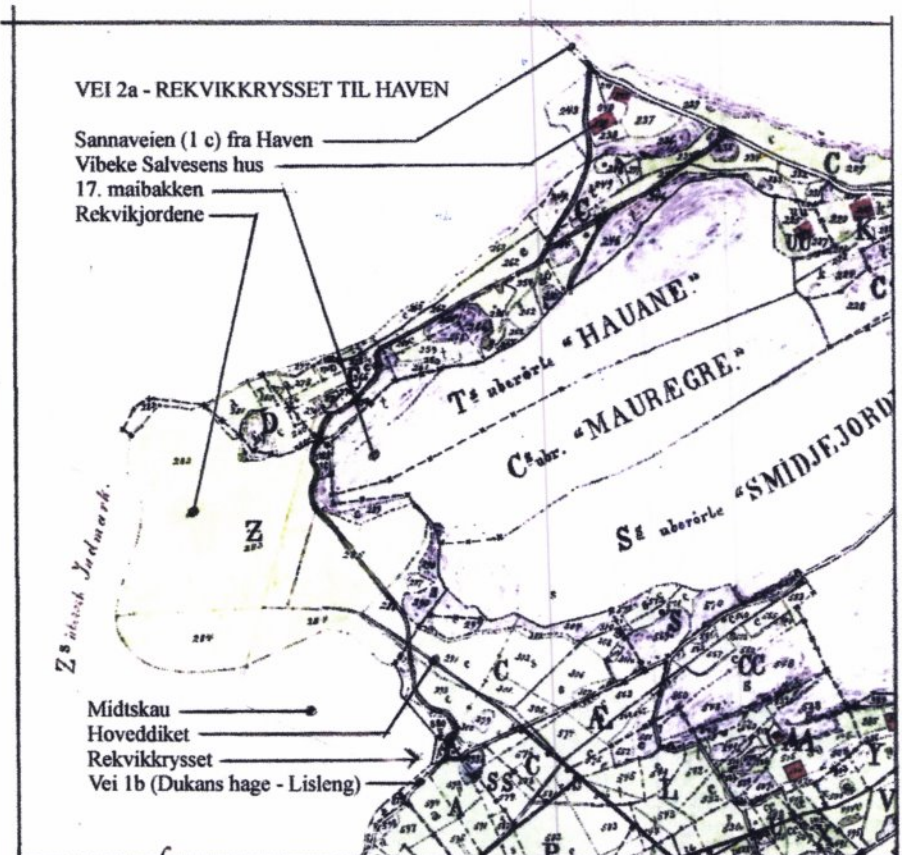
på sørøstsiden av Kiljordet og svingte til sist opp til teigene i kløftene inne på Kalveheien. Den siste delen over heia er stiplet på kartet og var neppe utført som steinsatt vei. Dengang var det ingen hus eller hytter langs denne veien. Jeg antar at begynnelsen av veien er den som fører fra vei punkt 3 (se nedenfor) bort til huset som eies av Mette Johansen (tidligere av Solveig Ristesund.) Bak dette huset er det ikke synlige spor, men det går fortsatt en sti som svinger inn til flatene og hyttene, inne på Kalveheia.

Punkt 3, avstikker fra Kilveien
 Dette er veistykket fra Kilveien omtrent der stien i dag går opp forbi Johannesburg og fram til begynnelsen av Kalveheien. Den skal opprettholdes og vedlikeholdes i forbindelse med 2d.

Punkt 4, gangvei fra Kilveien til og med Svenskegata
 Veien (stien) til Kilstranden og videre opp til Kilheien, (Svenskegata),

skulle beholdes uforandret. Dengang gikk ikke veien videre ned forbi Tangbakken.

Kart vei nr 2a.

Murt vei opp til Vibeke Salvesens hus.

Punkt 5, stien over Kalveheia

«Den hidtilhavte Gangsti over den vestlige Del af Kalveheien bibeholdes...» Dette er nå stien over til Marensbukta og var dengang også bare en sti, tilrettelagt med steintrinn der det behøvdes.

EN SNARVEI TIL HAVEN

Vei 2a, fra Rekvikveikrysset til Nedre Sanna og Haven

Dette er «min vei». Den tok av fra vei 1b ved «Smalningen i Fjeldet», det vil si ved postkassestativet i Rekvikveien og fulgte denne et lite stykke, før den krysset hoveddiket. Her må det ha vært en bro, for nåværende vei over diket er ny. Så gikk veien over østre del av Rekvikjordet før den rundet fjellet ved mitt hus, 17.- maibakken, og fortsatte gjennom steingjerdet inn i det som i dag er mørk granskog. Veien bølget seg langs kanten av jordene, som dengang var drenerete innmarksteiger, fram til den traff veien mellom Sanna og Haven. Veien delte seg på den siste biten, en arm gikk rett fram over jordet, der det går sti i dag, mens den andre gikk via tunet til Vibeke Salvesen. Deler av denne veien er i dag helt borte i våtmark, den var delvis stiplet og sikkert nokså våt også den

gang. Men fortsatt er det sammenhengende rester av veiens steinkanter mellom grantrærne, og opp mot Vibekes hus er det en solid oppmurt vei.

TIL SLUTT TAR VI FATT PÅ VEISTREKKENE I NORDRE DEL AV VESTEGÅRDEN:

Vei 1d, fra Lisleng til Sanna

Veien gikk som dagens hovedvei, østover fra *Lislengholla*, forbi *Smidjekjær*, til Sanna. Her tok veien av fra nåværende trase og svingte inn på *Sannatunet*. Her møtte den veien fra Haven, som i følge protokollen heter *Sannaveien*! Da vi for få år siden skulle foreslå gateadresser på Sandøya, godtok ikke Kartverket navnet *Sannaveien*, det måtte skrives *Sandaveien*, som lett får en annen uttale enn tradisjonen tilsier. Derfor valgte Historielaget å foreslå navnet *Havenveien* istedet. Vi burde kanskje stått på vårt.

Vei 2b, fra Kilen over Saula og Breivik tilbake mot Sannaveien.

Det meste av denne veien kjenner vi i dag som tursti langs Saula. Den tok av fra vei 1c, *Kilveien*, i nordøstkanten av *Kiljordet* og gikk over *Sjøbodvolden*, den lille flaten mellom bebyggelsen og Saula. Veien videre

derfra ligger ennå som en steinsatt kant, med utvasket innhold. Den har vært en opparbeidet, men smal, atkomst til åkerlapper, slåttesteiger og sommerfjøs i Breivik. Hvordan veien gikk over svabergene framgår ikke klart, men videre forløp beskrives over *Myrteigene*, langs *Innertjenn*, der stien går i dag. Deretter svinger den sørvestover langs diket, på motsatt side enn i dag, gjennom *Smalningen*, og krysser diket over til *Sannaveien* først sør for Østre Sanna (*Moskva*).

På kartet kan man også se at bekken fra *Mellemtjenn* ned til *Breivik* hadde et annet løp enn i dag. Det nye løpet ble sprengt ut senere, antakelig for å senke vannstanden i tjernene.

Vei 1e, Sannaveien fra Haven til skolen

Sannaveien kalles altså denne veien, som gikk fra Haven like til skolen. Fra *Sannatunet* gikk den videre østover forbi Sandøs låve, og ned på jordene rett bak huset til Pål og Birte Jensen, der Ole Schønning bor. Godt gjemt bak granhekken ligger her et lite «kulturminne», en liten rest av veien med intakte steinkanter. Det en ingen tydelige spor etter veien videre derfra, før den dukker opp mellom de to husene i Moskva. Disse husene lå der ikke dengang, men ble bygget få år før den nye hovedveien kom i 1925, så de forholdt seg nok til den gamle veien da de ble bygget. På oversiktsbildet vi ser her aner vi en linje over jordet der veien har gått.

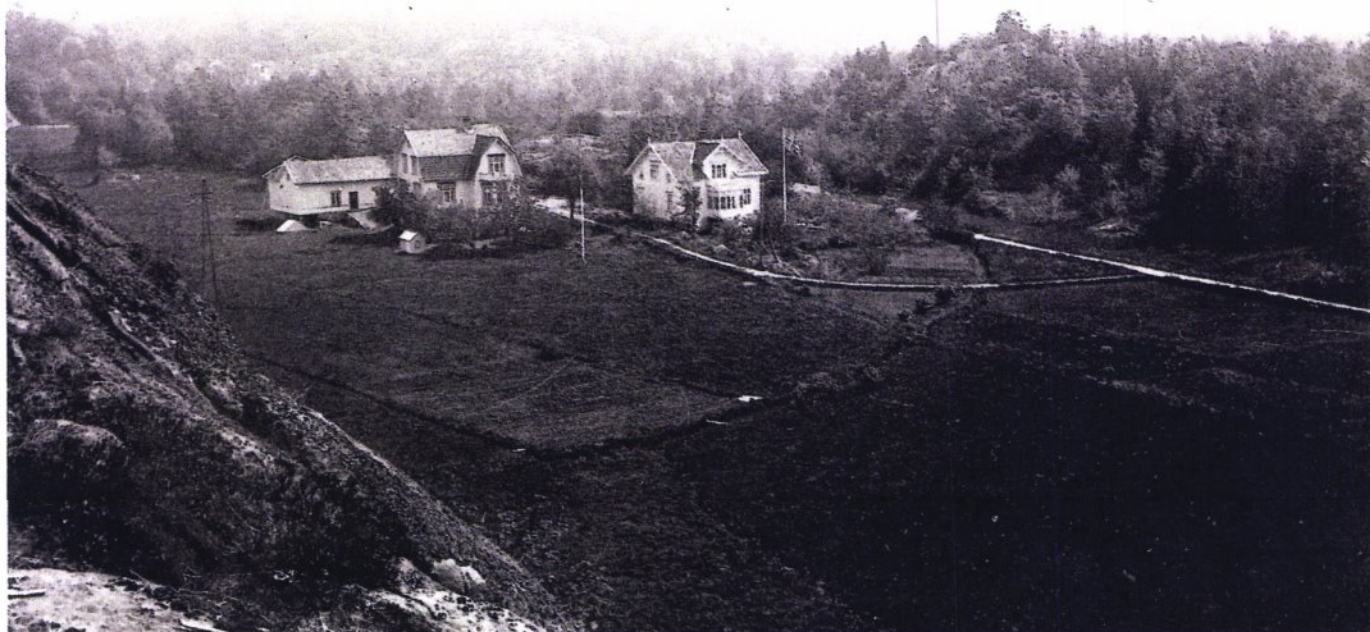
Bak de to husene strekker en langstrakt «holme», *Firemandsheien*, seg i retning skolen. På denne ryggen lå det første bedehuset på øya, omtalt i nr 9, og Østegårdens veibygging på 1880-tallet gikk jo helt fram til «Bedehusbakken». Hvorfor man fra Østegården bygget vei over grensen mot vest, vet jeg ikke. Det var kanskje viktig å komme tørrskodd fram til bedehuset. Og nøyaktig hvor veien fra vest møtte veien fra øst, har jeg heller ikke funnet ut, men det framgår av pro-

Fra Kilen og Haven til skolen
vei 1d, 2b og 1c
pkt 7

29 Kart over nordre del av Vestegården helt fram til skolen.

Oversiktsfoto Øvre Sanna (Moskva) etter at dagens vei er anlagt. Spor etter den gamle veien i fortsettelsen av veien ned mellom husene. Foto: ukjent. Bilde er skaffet av Asbjørn Trondal.

tokollen at 130 meter på nordsiden av denne ryggen var i god stand. Kanskje det var veien som østegårdsfolket hadde bygget få år tidligere.

Veien fra Moskva til skolen har fortsatt synlige steinkanter, men det ligger svære vindfall over veien, og der den munner ut i dagens hovedvei, er kantsteinene godt gjemt i vegetasjonen. Fra dette

punktet gikk veien videre på forsiden av skolen.

Stykket fra Haven til Sanna oppgis dengang å være i god stand. Det hadde vært spennende å få vite når, og av hvem, den er bygget. Sannaområdet har nok alltid vært knyttet til Haven.

Veien langs motsatt side av *Firemandsheien*, den vi bruker i dag, kom altså først i 1925. og når det

gjelder overvann på veien, var dette neppe en forbedring.

Punkt 7, rettigheter for atkomststi fra Sannaveien ved Moskva

Her handler det om atkomst/gangsti fra vei 1e bak husene ved Moskva til utmarksbeite for kuene til Ole Nilsen, som bodde i *Sannatunet*. En sti fører også i dag herfra opp forbi gamle gruveuttak og over til stien gjennom Nordskau. Ole Nilsen, eller hans etterfølgere, hadde et sommerfjøs inne ved fjellet, hvor man kunne lede kuene fra beite i utmark inn til melking på kvelden. Og fram til sommerfjøset måtte altså *Kreature* føres i bånd over annen manns grunn.

Punkt 6

«Ingen af Lodeierne maa drive løse *Kreature* paa de ovenfor beskrevne Hoved- eller Biveie, til deres respektive Indmarksteige, men de skulle saavel Høst som Vaar lede dem enkeltvis i forsvarlige Baand og strengt paase, at de ikke gjør Skade paa anden Eiers Ager og Eng. Den som maatte forvolde saadan Skade, skal selvfølgelig være pligtig til at

Her gikk vei 1e fra Sannatunet østover mot Moskva.

Vei 2a smyger seg langs teigene nedenfor mitt hus.

Vei 2b, stien over Saula.

erstatte samme efter Skjøn i Mangel af Overenskomst»

Punkt 9 og 10

Gjelder småarbeid på eiendommer som følge av justert veiløp.

Punkt 11

«Andre eller flere Veie eller Gangstier i Indmarken end de ovenfor beskrevne fandt Udskiftningsretten ikke fornødent at bestemme, hvoraf følger, at ældre Veistykker, som ikke ere beskrevne i foranførte Poster ansees som sløifede. Ældre Veie og Fremkomster, som Lodeierne have havt paa hverandres Grund i Udmarken, bibeholdes derimod, som uberrørte af Udskiftningen.»

Det detaljrike og lett lesbare jordskiftekartet viser også dikene. Helge Krafft omtalte både kartet og dikene i nr 4 og de strenge bestemmelsene for vedlikehold av dikene. I dag ser vi jo tydelig hvor viktige disse dikene var for bruken av jordlappene. Det skal ikke mye regn til før mange jordlapper står

under vann, og noen stykker er nå aldri tørrlagte. Dikene var, og er, en forutsetning for å kunne ferdes, dyrke eller slå gress på disse jordlappene. Og det var uten tvil også viktig for framkommeligheten på veiene, slik at: « ... saavel Børn som voxne Folk til enhver Aarstid kunne komme tørt frem og ikke, ... blive udsatte for Forkjølelser og deraf følgende Sygdomme»

Selv ikke i 2019 er vi helt forskånet for forkjølelser og våte veier, ikke engang veien fra 1925 løste det helseproblemet.

Kilder:

- Jordskiftekart Vestegården 1886-87 m/ bestemmelser i protokoll.
- Sandøytårnet 2003, Egil Nylén «Veiene på Sandøya»
- Sandøytårnet 2004, Erling H. Berntsen «Litt om den gamle veien fra Øytangen til Bedehusbakken»
- Sandøytårnet 2004, Helge Krafft «Dikene i Vestegården»
- Sandøytårnet 2008 Egil K. Knutsen «Veilyset på Sandøya»

Jorunn Hareide «En folkeskole i havgapet»

Her kom Sannaveien ut ved skolen, ved den røde barnevogna. Steinkantene er såvidt synlige mellom trerøttene.

